

ПРОБЛЕМА ЛЮДСЬКОЇ ДОЛІ В МІФІ ПРО ПОНЕВІРЯННЯ БЛАЖЕННОЇ ФЕОДОРИ

З позиції культурологічного й філософського аналізу розглядається антропологічний та етичний зміст православного міфу про поневірання душі Феодори, досліджується його роль як соціокультурного регулятора.

Ключові слова: доля, есхатологія, поневірання, моральність, соціокультурне регулювання.

С позиции культурологического и философского анализа рассматривается антропологический и этический смысл православного мифа о мытарствах души Феодоры, исследуется его роль как социокультурного регулятора.

Ключевые слова: судьба, эсхатология, мытарства, нравственность, социокультурное регулирование.

The ethic sense of the orthodox anthropological myth of the soul Theodore ordeal is considered from the standpoint of cultural and philosophical analysis, a role as social and cultural regulator is investigated.

Key words: fate, eschatology, ordeals, morality, socio-cultural adjustment.

Проблема людської долі є однією з найактуальніших тем для роздумів, у яких відбивається глибока стурбованість людини щодо перспектив свого буття. При цьому кульмінаційною точкою стає думка про скінченність фізичного існування, що підводить усіх до одного загального рубежу — смерті. Однак така скінченна доля не влаштовує свідомість людини, котра прагне утвердити своє безсмертне існування. Світова культура відгукнулася на таку потребу екзистенції й висловила її в есхатологічній міфології. Ця міфологія спрямована на переконання людини в тому, що її кінцева мета не обмежується феноменальним світом, вона визначається за його межами.

У багатьох міфах відображено дуалістичне уявлення про загробну долю людей. Згідно з християнством та ісламом, есхатологічна перспектива диференціюється на дві діаметрально протилежні сфери — сферу вічного життя, святості, блаженства (рай) і сферу вічної смерті, падіння, мук (пекло). У культурологічному сенсі рай і пекло — це специфічні елементи міфічної та релігійної картини світу, а також своєрідні культурні санкції, що визначають долю кожного відповідно до критеріїв етичного блага і встановленого суспільством порядку. У зв'язку з цим актуальність звернення до есхатологічної міфології зумовлена завданнями культурологічного звернення до релігійної картини світу, головною проблемою якої є питання про скінченну долю людини.

У православному есхатологічному вченні ідея потойбічної віддаки доповнюється картиною поневірянь, через які неминуче проходять душі померлих, перш ніж опинитися в раю або в пеклі. Уявлення про поневіряння набуло висвітлення не тільки в православній агіографії, що розповідає про життя святих, але й у мистецтві, про що, наприклад, свідчить картина «Поневіряння блаженної Феодори», поміщена в ближніх печерах Києво-Печерської лаври, яка вражає відвідувачів своїм значним розміром. Тісно пов'язані з уявленням про посмертну віддаку, поневіряння є органічним компонентом есхатологічного механізму соціального й культурного регулювання.

Питання поневірянь набуло висвітлення в православно-богословській літературі. До нього зверталися деякі отці християнської церкви, зокрема Кирило Александрийський і Григорій Двоєслов, відомі православні богослови ХІХ ст. Ігнатій Брянчанінов і Макарій Булгаков, сучасні богослови О. І. Осипов і Серафим Роуз. У їх творчості велике значення надається богословському обґрунтуванню есхатологічної картини поневірянь, зокрема поневірянь Феодори, у тісному співвіднесенні з етичним регулюванням свідомості й поведінки людей.

Отже, актуальність теми дослідження зумовлена не тільки завданнями філософії та релігієзнавства в галузі вивчення змісту тих чи інших питань, висвітлених у релігійній літературі, але й необхідністю культурологічного визначення презентації релігійної картини світу як механізму соціокультурного регулювання.

Мета цієї статті — вивчити міфологічну картину поневірянь святої Феодори в контексті культурологічного й філософського аналізу. Об'єкт дослідження — есхатологічна картина світу. Предмет дослідження — осмислення поневірянь блаженної Феодори як елементу есхатологічної міфології. Досягнення поставленої мети ґрунтується на культуролого-релігієзнавчому підході в органічному поєднанні методів феноменологічного, аксіологічного, філософсько-антропологічного й етичного аналізу. Основним джерелом дослідження став виданий у 2007 р. Києво-Печерською лаврою агіографічний матеріал про поневіряння блаженної Феодори [4] як фрагмент «Життя преподобного Василя Нового», опублікованого в багатотомному виданні «Життя святих» Дмитрія Ростовського [1].

У православному вченні поневіряння визначаються як незмірний простір між небом і землею, наповнений демонами, які впали, щоб перешкодити шлях до спасіння [2, с. 18]. Відомий богослов Серафим (Роуз) підкреслює, що в православному догматичному богослів'ї проходження людської душі через повітряні поневіряння є етапом страшного суду, за допомогою якого задалегідь вирішується її доля. [6, с. 87]. Згідно з визначенням

Кирила Александрійського, поневіряння — це неминучий шлях, яким здійснюють свій перехід від тимчасового земного життя до вічної долі всі людські душі. На поневіряннях кожна душа в присутності ангелів і демонів випробовується в усіх своїх справах, словах і думках. Добрі душі, виправдані під час поневіряннь, підносяться ангелами в райські обителі для вічного блаженства, а душі грішні, затримані на тому чи іншому поневірянні, стягуються демонами до їх похмурих обителей для вічної муки [4, с. 3]. Таких поневіряннь налічується двадцять, відповідно до різних видів людських гріхів: поневіряння марнослів'я, брехні, наклепу, обжерливості, ліні, крадіжки, сріболоубства і скнарості, лихварства, неправди, заздрості, гордості, гніву й люті, злопам'ятства, убивства, чаклунства, розпусти, перелюбства, содомських гріхів, ересі, немилосердя та жорстокосердості.

Звернімося до змісту проходження повітряних поневіряннь у міфі про блаженну Феодору.

«Коли настала для мене година розлучення з тілом, — розповідає душа Феодори у своїй чудовій появі учневі Василя Нового Григорію, — то побачила безліч бісів у вигляді чорних ефіопів, що стояли біля мого ліжка. Вони скреготіли зубами, неначе хотіли жерти мене. Розгортали сувої, у яких були записані всі мої гріхи. Бідна душа моя була в страху і трепеті. Вигляд бісів був для мене лютіший за саму смерть... Знемігшись до кінця, я побачила, нарешті, двох світлих Ангелів Божих у вигляді красивих юнаків. Шати їхні сяяли світлом... Побачивши їх, біси здригнулися і відступили» [4, с. 5–6].

Далі подана гостра полеміка між ангелами й бісами за душу Феодори.

«Не радійте, — сказали ангели бісам, — тут ви нічого для себе не знайдете: Бог помилував цю душу, у вас немає нічого спільного з нею!» Біси несамовито закричали і почали показувати записи про злі «справи юності» Феодори. «Ми не маємо справи до неї? А це чий гріх? Чи не вона творила їх?» «І ось із вуст моїх, — розповідає Феодора, — вилетів останній подих, світлі Ангели взяли мою душу на руки свої. Тим часом, коли Ангели тримали мене, біси оточили нас і кричали: «Ця душа має багато гріхів, хай відповідає за них!» Св. Ангели зібрали все, що я зробила коли-небудь доброго, щонайменші добрі справи, одну за одною, св. Ангели збирали й готували, щоб покласти проти злих моїх справ» [4, с. 6–7].

Наведений епізод із цього міфу демонструє гостре протистояння між ангелами й демонами в їх обопільному прагненні оволодіти людською душею. Тримавши душу, ангели спрямовують її від землі до неба через повітряний простір, проте зустрічають на своєму шляху двадцять поневіряннь із демонами. Кожне поневіряння

намагається втримати в себе душу і таким чином перешкодити подальшому її сходженню на небо. Митарі-демони прагнуть викрити душу в певному гріху і звести її до пекла. Силі нечистих духів протистоять сили чистих ангелів.

Таким чином, дуалістичний характер змісту есхатологічного міфу в православ'ї не обмежується тільки диференціацією його простору на райську сферу й пекло, відповідно до яких визначається скінченна доля людей. Картина поневірян дозволяє дійти висновку, що в православній есхатологічній картині між раєм і пеклом наявна проміжна ланка — специфічний повітряний простір, який є ареною гострого протиборства між двома партіями сакральних істот — благими ангелами й нечестивими демонами, що уособлюють зіткнення Ероса і Танатоса (сили життєвого утвердження й сили руйнування життя). Об'єктом їх протиборства є кожна людська душа, що потрапила в найвищу точку її екстремального існування. Уявлення про поневіряння надає християнській есхатології динамічного характеру, порівняно з яким міфологеми раю і пекла самі по собі мають вигляд статичних есхатологічних величин.

Центральною проблемою есхатологічних міфів є питання людської долі. Християнська есхатологія існує на двох рівнях — частковому і глобальному. На останньому рівні есхатологічний міф переважно наголошує на подіях руйнування й радикального оновлення космосу. У такому контексті питання про скінченну долю людства є тільки аспектом питання про скінченність буття Всесвіту. Тому антропологічна сторона цього міфу охоплює не окремого людського індивіда, а людське співтовариство в його глобальному вимірі. На відміну від глобальної есхатології, предметом інтересу часткової есхатології є окрема людська душа. У такому разі антропологічне вимірювання есхатологічного міфу відокремлюється від його космологічного змісту й самовизначається як специфічний наратив про посмертну долю кожного окремого індивіда. У зв'язку із цим міф про блаженну Феодору слід розглядати як яскравий приклад антропологізації змісту есхатологічного міфу в напрямі інтересу до окремо взятої людини.

Зміст поневірян блаженної Феодори становить напружену картину послідовного проходження конкретною душею всіх двадцяти повітряних постів. От як, наприклад, описується перебування душі Феодори на рівні першого поневіряння — «поневіряння марнослів'я».

«Ми зупинились, і перед нами винесені були нові сувої, де записані всі слова, вимовлені мною від юності моєї непотрібно та безрозсудно, а особливо якщо вони виражали що-небудь соромливе або блюзнірське, як нерідко буває мовою людей молодих. Я бачила записані там усі свої марні слова, сороміцькі пісні, безчинні

крики, сміх і регіт. Усім цим малі духи викривали мене, вказували на якийсь час і місце, коли, де, з ким займалася я суєтною бесідою і прогнівала Бога своїми непристойними словами, не вважаючи це за гріх, а тому не сповідувалася духовному отцеві й не розкаялася. Я мовчала як безмовна, не будучи в змозі відповідати, тому що духи лукаві викривали мене правильно. Коли я мовчала, соромилась і від страху тріпотіла, св. Ангели поклали щось із моїх добрих справ, а те, чого не вистачало, заповнили зі скарбу, даного отцем Василем, і цим викупили мене» [4, с. 9–10].

Проходження поневірянь душею Феодори є своєрідною ініціацією, що багато в чому нагадує потобічну подорож душі в міфх багатьох народів світу. Цим підкреслюється ідея надзвичайної складності шляху до досягнення посмертного блага, яким у християнстві є небесне царство. Головною причиною вказаної складності міф називає гострий дефіцит моральності серед людей, тому що «весь світ перебуває у злі спокус і скверни» [4, с. 24].

Якщо звернути увагу на назву кожного з двадцяти поневірянь, нескладно простежити в них етичний аспект, який укажує на аморальність вчинків людей. Так, наприклад, на п'ятому поневірянні ліні демони катують душі людей, що безтурботно ставилися до власної духовної досконалості, проводили час у неробстві, а також тих, котрі жили чужою працею, дармоїдствували. На рівні десятого поневіряння катування проходять душі заздрісних людей, а також тих, хто за життя виявляв ворожість і ненависть до інших людей; на тринадцятому поневірянні — злопам'ятство. Також ураховується нещире розкаяння в гріхах, у чому біси звинуватили Феодору на поневірянні розпусти, незважаючи на те, що вона впродовж останніх років проживала в чистоті, стриманості й пості [4, с. 22]. Усе це дозволяє оцінити даний міф як «дзеркало душі» в аспекті моралі, вдивляючись у яке людина здатна пробудити у свідомості критичну самосвідомість.

«Показали й усі випадки мого пияцтва, — розповідає Феодора, — навіть показували ті самі чаші, чарки й інші посудини, з яких я упивалася в такий-то час, на такому-то бенкеті, з такими-то співбесідниками. І будь-яку мою обжерливість до подробиць зауважили і раділи, начебто отримавши мене у свої руки. Я тріпотіла, бачивши моє викриття, і не знала, що відповідати» [4, с. 12].

Отже, пробудження критичної самосвідомості в людини за допомогою цього міфу досягається через етичне викриття пороків і їх носіїв — людей. Міф не обмежується лише вказівкою на список конкретних гріхів, що підлягають рішучому осудженню. Тісний зв'язок кожного з пороків з них із певним поневірянням, що проводиться бісами, є специфічним прийомом демонізації тих пристрастей, які входять до категорії неетичних цінностей. Окремі

образи бісів у міфі прямо представлені такими, що відповідають поневірянню пороку. Наприклад, на поневірянні обжерливості назустріч ангелам і душі Феодори вибігли злі духи, які обличчями були схожі на ласолюбних ненажер і мерзенних п'яниць [4, с. 11]. На «страшному поневірянні розпусти» князь його був одягнений у «нечистий і смердючий одяг» [4, с. 21], а на поневірянні содомського гріха його князь мав вигляд мерзенніший, ніж усі біси, і був, як і його слуги, забруднений гноєм і смородом [4, с. 24]. Образну демонізацію людських пороків правомірно розглядати як своєрідний засіб етичної оцінки міфом негативних вчинків і поведінки, їх осуду в такий брутальний спосіб.

Після розгляду наведеного тексту складається враження цілеспрямованості жакливої картини поневіряннь, щоб викликати стійкий страх кожної людини перед потойбічним світом, куди неминуче потрапляють душі і проходять жорстоке випробування стосовно пороків і чеснот. Один із найвидатніших сучасних православних богословів О. І. Осипов звертає увагу, що на основі розповіді про поневіряння Феодори створені цілі іконографічні цикли: «Чого там тільки не побачиш, яким мукам, яким тортурам піддають біси грішників! Фантазія в художників сильна, яскрава, і тому картинки ці вражають» [5, с. 59–60]. Нагнітання жаху катувань на поневіряннях пояснюється прагненням Осипова передати людям характер страждань, які неминучі для тих, хто зневажає совість і порушує божественні заповіді. Кожне з поневіряннь у брутальній формі вказує людям з нечутливою вдачею на певний гріх і відповідальність за його здійснення [5, с. 60].

Однак О. І. Осипов пропонує розглядати поневіряння як стимул до критичного самопізнання, засіб пізнання людиною «свого дна», без чого неможливе сходження душі до Христа. «...Не Бог карає нас за гріхи, і не демони своїм свавіллям мучать за них, а ми самі своїми пристрастями віддаємося в руки мучителів», — напучує О. І. Осипов [5, с. 63–64]. Православний богослов закликає грішників поглянути на власну душу, яка, обтяжена гріхом, сама стає бісівською і тому прагне до бісів, котрим заволодіти на поневіряннях такою душею зовсім не складно. Завдяки жакливій картині про поневіряння, грішник набуває можливості усвідомити згубність гріховних пристрастей і спрямувати свою душу до порятунку [5, с. 62–64]. «Чого шукають ці митарі?» — ставить риторичне запитання отець Серафим (Роуз) і сам на нього відповідає: «Того, чи немає в них їх товару. Товар же їх який? Пристрасті. Отже, у кого серце непорочне й чуже до пристрастей, у того вони не можуть знайти нічого такого, до чого й могли б прив'язатися; навпаки, протилежна ним чеснота вражатиме їх самих, як стріли блискавки. А коли серце не очищене, тоді до якої пристрасті живе воно найбільше співчуття, на те душа й кидається там. Біси

і беруть її, ніби друзі, а потім уже знають, куди дівати. Осоромлення тут у тому, що душа сама прямує в пекло» [6, с. 90].

Наслідком цього є надзвичайна актуалізація в православній думці проблеми етичного вдосконалення, яке вбачається в аскетичній виявленні людиною в собі нечистоти, очищенні серця, зміні розуму, способу думок, виробленні стійкої ненависті до гріха і т. п. При цьому чільне місце відводиться покаянню, яке в змісті картини поневірян є найнадійнішим захисним засобом від влади злих духів. Коли Феодора поцікавилася в ангелів; чи всі християни проходять ці поневіряння і чи немає можливості пройти їх без випробувань, то отримала таку відповідь: «Немає іншого шляху для душ, що підіймаються на небо, усі йдуть цією дорогою, але не всі бувають так катовані, як ти і подібні до тебе грішники, які чинять неповне сповідання своїх гріхів, з помилкового сорому приховуючи перед духівником соромливі справи свої. Хто ж щиросердо розповідає на сповіді про свої злі справи і шкодує про скоєне, гріхи того невидимо прощаються Божим милосердям» [4, с. 20–21]. Разом зі сповіддю засобом очищення від гріхів проголошується милість до жебраків і вбогих, що дозволяє отримати від Бога прощення і пройти всі поневіряння без зупинки [4, с. 13].

У міфі про поневіряння душі Феодори привертає увагу особа преподобного Василя Нового — православного святого, у якого служила Феодора, забезпечуючи його життя в похилому віці. Як подяку за надане старому милосердя Бог ввірив йому душу праведниці. Як тільки душа Феодори покинула її тіло, святий віддав ангелам мішечок, наповнений своїми молитвами Богові про Феодору, сподіваючись, що вони викупатимуть ті чесноти, яких бракує, під час проходження її душею всіх поневірян. Ці молитви прямо називаються скарбами, якими користувалися ангели в боротьбі з демонами за душу Феодори. За свідченням самої Феодори, уже на першому поневірянні, «коли я мовчала, соромилася і від страху тріпотіла, св. Ангели поклали щось із моїх добрих справ, а те, чого не вистачало, заповнили зі скарбу, даного отцем Василем, і цим викупили мене» [4, с. 9–10]. На рівні проходження п'ятнадцятого поневіряння ангели прямо сказали Феодорі: «Тобі багато допомогло те, що ти давно вже перестала грішити смертно й останні роки життя свого проводила добродійно, й особливо допомогли молитви преп. Василя, якому ти багато послужила» [4, с. 21]. Аналогічну ситуацію спостерігаємо і в подальших поневіряннях, на одному з яких Феодора прямо визнає, що її душа спокутувала свою провину не стільки її добрими справами за життя, скільки потаємними молитвами отця Василя [4, с. 23].

Сюжети із заступництвом молитов св. Василя спрямовані на утвердження думки про рятівну силу милосердя людини на користь нужденних. Безкорисливо виявлене милосердя не пропадає

дарма, воно здатне завдячити душі — якщо не в земному житті, то за його межами. Дар милосердя, який надала Феодора за життя, став даром, необхідним для її душі — духовним скарбом зі сторони св. Василя. У цьому полягає один з істотних етичних уроків розглядуваного міфу.

Відомий православний мислитель XIX ст. Ігнатій Брянчанінов позначив ситуацію проходження поневірян духовною битвою, що потребує викоаристання надійної зброї Бога. «Тоді потрібно нам багато молитов, багато помічників, багато добрих справ, велике заступництво від Ангелів під час проходження через повітряний простір», — цитує він слова Іоана Златоуста [3, с. 145]. Ігнатій Брянчанінов наполягав на необхідності для кожної людини духовно боротися з демонічними силами, щоб перемогти їх саме в земному житті. «З такою великою свободою, — писав він, — великі догідники Божі проходять повітряну варту темних сил тому, що в земному житті всгупають в непримириму битву з ними і, здобувши над ними перемогу, в глибині серця набувають цілковитої свободи від гріха, стають храмом і святилицем Святого Духа, роблять словесну обитель свою неприступною для грішного ангела» [3, с. 166]. Головним полем духовної битви православний мислитель вважав людський розум, де народжуються помисли про гріх: «Зброя ворога — помисел і мрії про гріх. Людина повинна битися проти повітряних володарів у країні уявній. Тут написано йому або здобути перемогу або зазнати поразки; тут він набуває свободи від митарів або підкоряється їм; тут вирішується його вічна доля» [3, с. 168].

На основі вищевикладеного можна дійти певних висновків.

1. Зміст есхатологічного міфу в православній традиції не вичерпується тільки уявленням про долю людини у вигляді вічного блаженства в раю або вічних пекельних мук. Істотне значення в ньому має боротьба за долю людини, яка відбувається в повітряному просторі під час поневірян душі, і ця боротьба додає есхатологічному міфу особливої динаміки й напруженості.

2. Суб'єктами згаданої боротьби є сакральні сили — благі ангели й злі демони, що взаємно претендують на владу над людською душею. Проте результат цієї боротьби багато в чому залежить від земного життя людини, зміст якого складають його етичні вчинки й духовна їх мотивація. Цим самим за допомогою бруталної картини міфу про поневіряння Феодори утверджується цінність етичного життя, що формує скінченну долю людини, а також відповідальність останньої за свою долю. Етичне вимірювання розглянутого міфу представлене в перебільшеній формі його вираження.

3. Цінність етичного життя людини нерозривно пов'язана з її боротьбою проти пороків, що очищує і прославляє людську душу. Найважливішими засобами її очищення й піднесення

є безкорисливе милосердя, а також щира сповідь. Таким чином міф про поневіряння Феодори виконує функцію соціокультурного регулювання в загальній системі регулятивного механізму культури. Слід підкреслити, що есхатологічна картина поневірян є культурно значущим явищем не стільки щодо змісту, скільки через роль смисло-життєвого регулятора, яку вона виконує стосовно православної традиції та її adeptів.

Список літератури

1. Ростовский Дмитрий. Жития святых : в 12 кн. — Кн. 7, март / Дмитрий Ростовский — М. : Синодальная типография, 2003. — С. 501–552.
2. Митрофан, монах. Загробная жизнь. Как живут наши умершие и как будем жить и мы по смерти, по учению православной церкви, по предчувствию человеческого духа и выводам науки монаха Митрофана / Монах Митрофан. — СПб. : Изд. книгопродавца И. Л. Гурова, 1897. — 333 с.
3. Игнатий (Брянчанинов), епископ Черноморский и Кавказский. Слово о смерти / Святитель Игнатий (Брянчанинов), епископ Черноморский и Кавказский // Собр. соч. : в 6 т. — Краматорск, 2001. — Т. 3. — С. 74–194.
4. Мытарства блаженной Феодоры. — К. : Типография Киево-Печерской лавры, 2007. — 72 с.
5. Осипов А. И. Из времени в вечность. Посмертная жизнь души / А. И. Осипов. — М. : Изд. совет русской православной церкви, 2009. — 224 с.
6. Серафим Роуз, иеромонах. Душа после смерти / Иеромонах Серафим Роуз. — К. : Типография Киево-Печерской лавры, 2010. — 266 с.

Надійшла до редакції 23.05.2012 р.